9. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс западных государств / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головко, Б.А. Филимонов– М. : Изд-во «Зерцало – М». – 2002. – 528 с.

10. Гельдибаев М.Х. Уголовный процесс : учебник / М.Х. Гельдибаев, В.В. Вандишев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право. 2012. – 719 с.

11. Вандышев В.В. Уголовный процесс. Общая и Особенная части: [учебник] / В.В. Вандышев. – М. : Контракт; Волтерс Клувер, 2010. – 720 с.

12. Калиновский К.Б. Уголовный процесс современных зарубежных государств : учеб. пособие / К.Б. Калиновский. – Петрозаводск : Изд-во ПетрГУ, 2000. – 48 с.

13. Главюк І.В. Проблеми нормативного визначення категорій «обвинувачення» та «державне обвинувачення» / І.В. Главюк // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – С. 557–563.

УДК 343.1:341.632(477)

КОРОВАЙКО О.І.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ СУДОМ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

У статті на підставі аналізу юридичної літератури та чинного законодавства розглянуто проблеми застосування судом під час кримінального провадження практики Європейського суду з прав людини. Підтримано позиції науковців, які відзначають необхідність посилання під час ухвалення судових рішень (ухвал, вироків) на відповідні статті Конвенції про захист прав та основоположних свобод і практику Європейського суду з прав людини. Надано відповідні рекомендації щодо підстав та умов використання цієї практики судом та їх включення до тексту судових рішень. Звернуто увагу на наявні недоліки організаційно-методичного характеру, які перешкоджають більш широкому використанню практики Європейського суду з прав людини в діяльності суду.

Ключові слова: *кримінальне судочинство, судове провадження, тлумачення Конвенції про захист прав та основоположних свобод, застосування практики Європейського суду з прав людини, забезпечення прав та свобод особи.*

В статье на основании анализа юридической литературы и действующего законодательства рассмотрены проблемы применения судом в ходе уголовного производства практики Европейского суда по правам человека. Поддержано позиции ученых, которые отмечают необходимость указания при принятии судебных решений (определений, приговоров) на соответствующие положения Конвенции о защите прав и основных свобод и практику Европейского суда по правам человека. Даны соответствующие рекомендации относительно оснований и условий использования этой практики судом и их включения в текст судебных решений. Обращено внимание на существующие недостатки организационно-методического характера, которые препятствуют более широкому использованию практики Европейского суда по правам человека в деятельности суда.

Ключевые слова: *уголовное судопроизводство, судебное разбирательство, толкование Конвенции о защите прав и основных свобод, применение практики Европейского суда по правам человека, обеспечение прав и свобод личности.*

© КОРОВАЙКО О.І. – кандидат юридичних наук, докторант (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Based on analyses of legal literature and current legislature, the article reviews the issues of application of case law of European Court of Human Rights in criminal legal proceedings. The author supports positions of the scientists, who emphasize the need of referring to proper articles of Conventions protection of human rights and fundamental freedoms and case law of European Court of Human Rights in adjudication process. The article works out proper recommendations on bases and conditions of application of such practice by the court and their inclusion into the body of court decisions. It draws attention to exiting drawbacks of organizational and methodological character that preclude more extensive use of case law of European Court of Human Rights in legal proceedings.

Key words: *criminal legal proceedings, court proceedings, interpretation of Convention on protection of human rights and fundamental freedoms, application of case law of European Court of Human Rights, securing rights and freedoms of a person.*

Вступ. З моменту прийняття Конвенції про захист прав та основоположних свобод (надалі – Конвенція) у 1950 р. сучасна Європа отримала один із визначальних актів у сфері прав людини. На відміну від інших подібних нормативних форм закріплення принципу поваги до прав людини, ідей гуманізму, рівності, свободи та верховенства права (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права), у цій Конвенції додатково був зафіксований судово-контрольний механізм забезпечення дотримання прав людини, які в ній проголошені. Отже, саме суд урядами держав-членів Ради Європи, які підписали Конвенцію, був визнаний найбільш ефективною формою вирішення правових суперечок. Таким органом став Європейський суд з прав людини (надалі – ЄСПЛ). З цього приводу зауважено, що процес формування єдиного правового простору Європи у галузі прав людини забезпечується, зокрема, і створенням єдиної юридичної доктрини в цій сфері права, у тому числі завдяки актам ЄСПЛ [1, с. 42].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням, пов'язаним із характеристикою та значенням джерел кримінального процесуального права, частиною яких є практика ЄСПЛ, присвячено роботи Ю.М. Грошевого, О.М. Дроздова, В.М. Іщенка, О.Б. Загурського, М.М. Марченка, М.М. Міхеєнка, А.С. Мельника, О.Є. Омельченко, Д.П. Письменного, П.М. Рабіновича, О.В. Узунової, М.В. Цвіка, В.П. Шибіко, М.Є. Шумила та ін. Отримані науковцями результати сприяли опрацюванню теоретичних положень щодо включення практики ЄСПЛ до системи джерел кримінального процесуального права та заклали фундамент для практичного застосування її у регулюванні кримінальної процесуальної діяльності. В дослідженнях також віднайшли своє вирішення питання значення практики ЄСПЛ для безпосередньої діяльності слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів.

Невирішені раніше проблеми. Однак слід відзначити, що ті системні зміни, які відбулись у країні останнім часом, подальше реформування галузей її права потребують переосмислення ролі та значення окремих правових явищ у регулюванні суспільних відносин, а також їх реалізації відповідно до усталених у країнах Європейського Союзу стандартів. Зокрема, таким явищем є практика ЄСПЛ, а також підстави та порядок її застосування під час кримінального провадження. Тому потребують подальшого дослідження питання форм і способів її застосування слідчими, прокурорами, суддями та адвокатами у кримінальному провадженні як гарантій реалізації у ньому положень Конвенції. Але сучасний стан вирішення цього питання, на жаль, не зовсім відповідає ідеології нового КПК України і тим реаліям, у яких має працювати судова система держави. Відзначено, що на момент уведення в дію Закону України «Про виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини» окремі його норми спричинили і залишають не вирішеними дотепер чимало правових колізій [2, с. 74]. Тому питання застосування практики ЄСПЛ і нині потребує свого наукового аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз питань підстав і форм безпосереднього застосування судом практики ЄСПЛ у судовому провадженні, а також з'ясування стану правового, організаційного та методичного забезпечення суду можливості застосовувати у кримінальному провадженні практику ЄСПЛ.

Результати дослідження. За роки своєї діяльності важливість створення і необхідність функціонування ЄСПЛ, мабуть, уже ні в кого не викликають сумнівів. Цей судовий орган міждержавної юрисдикції виконує важливу функцію, яка спрямована на реалізацію основних завдань Конвенції (досягнення тіснішого єднання між членами Ради Європи, забезпечення і розвиток прав людини та основоположних свобод, колективне гарантування певних прав, проголошених у Загальній декларації). З наведених формулювань завдань Конвенції стає зрозумілим, що ЄСПЛ

відіграє функцію забезпечення, гарантування і контролю за дотриманням самої Конвенції як одного з центральних актів Ради Європи, а також стосовно окремих її положень, якими передбачені відповідні права та основоположні свободи людини. Цей висновок підтверджується й аналізом положень Конвенції. Так, відповідно до ст. 19 Конвенції ЄСПЛ створюється для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї, а його функціонування здійснюється на постійній основі. При цьому у ст. 32 Конвенції передбачено, що юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї. Щодо характеру практики ЄСПЛ, то в літературі вказується, що з погляду загальної теорії права рішення Суду є правозастосовчими актами, однак такими, які поєднують у собі й певні властивості правоінтерпретаційних актів [3, с. 123]. Тому відзначимо, що на теренах Європи в рамках наднаціонального утворення (Рада Європи) на постійній основі створено контрольний механізм у формі судового органу (протокол № 11 до Конвенції), основним призначенням якого є «забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї», а також «тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї».

Відповідно, щодо нашої країни можна вказати, що ЄСПЛ забезпечує дотримання Україною її зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї, а також тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї у таких випадках: 1) передача Україною або щодо неї іншою країною-членом Ради Європи на розгляд Суду питання про будь-яке їх порушення; 2) прийняття Судом заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного Україною порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Це знаходить своє відображення й у положеннях Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», в преамбулі якого вказано, що він регулює відносини, які виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України; з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції і протоколів до неї; із впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини; зі створенням передумов для зменшення кількості заяв до ЄСПЛ проти України. Також ця позиція щодо функцій ЄСПЛ та його практики підтримана й у фаховій літературі. Зокрема, вказується, що рішення Суду здійснюють вплив на кримінальне процесуальне законодавство, правозастосовну практику, правосвідомість, науку через їхні функції (тлумачну, інформаційну, формування досвіду застосування Конвенції, вдосконалення кримінального процесуального законодавства та правозастосовної практики, розвитку правової доктрини) [1, с. 42].

Стосовно кримінального судочинства та діяльності в цій юрисдикції суду, то, як вважається, найбільше значення мають відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення ЄСПЛ у справах проти України та відносини, які пов'язані із впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини. Виходячи з наведеного, можна відзначити, що практика (рішення, ухвали) ЄСПЛ має важливе значення для правозастосовної діяльності суду під час розгляду у судовому провадженні матеріалів кримінальної справи та застосуванні норм Конвенції. З цього приводу відзначається, що створене ЄСПЛ прецедентне право велике значення має під час безпосереднього застосування норм і принципів Конвенції, адже воно конкретизує права людини, визначає їхню юридичну природу [3, с. 119].

Отже, основними напрямками застосування практики (рішень, ухвал) ЄСПЛ слід вважати такі два основних напрямки діяльності суду. Перший – це застосування рішень ЄСПЛ під час перегляду судових рішень Верховним Судом України (п. 4 ст. 445, ч. 3 ст. 455 КПК України). Другий – це використання рішень ЄСПЛ як джерел права під час здійснення судочинства та застосування кримінального процесуального законодавства України (ч. 5 ст. 9 КПК України, ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»). Відзначимо, що стосовно порядку перегляду судових рішень Верховним Судом України, які набрали законної сили, в разі встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань під час вирішення справи судом ситуація досить повно врегульована на рівні КПК України (глава 33 КПК України). А от щодо застосування судом практики ЄСПЛ як джерел права ситуація залишається на рівні загальних рекомендацій, причому не в КПК України, а у вказаному спеціальному Законі.

З аналізу КПК України та зазначеного вище Закону можна зробити висновок, що йдеться про такі дії суду: застосовування судом кримінального процесуального законодавства України з урахуванням практики ЄСПЛ (ч. 5 ст. 9 КПК України); посилання судом на рішення та ухвали ЄСПЛ (ч. 2 ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»). Тобто є загальні приписи про необхідність застосування практики

ЄСПЛ та форми такого застосування. Щодо їхнього характеру, то погодимось із позицією про загальнообов'язковість рішень Суду для вітчизняної правозастосовної практики [3, с. 119]. Тобто загальнообов'язковість врахування судом.

Однак, якщо проаналізувати статті КПК України, де йдеться про зміст рішень суду (ст. 372, 374 КПК України), то не зовсім зрозумілим є те, яким чином суддя це здійснює. Наприклад, Ю.Є. Зайцев надає наступну пропозицію щодо вирішення вказаного питання: найбільш «природне» джерело посилання на практику Європейського суду – це саме рішення, точніше його назва. У цьому легко пересвідчитись, поглянувши на те, як Суд сам посилається на власні рішення. При цьому, на думку вченого, найкоректнішим буде посилання, яке нарівні з відтворенням назви українською мовою міститиме її оригінальний запис [4, с. 5–8]. Цілком логічно, що посилання на практику ЄСПЛ повинно міститись у мотивувальній частині ухвали або вироку, адже саме в цій частині судового рішення зазначаються мотиви, з яких суд виходив під час постановлення ухвали, і положення закону, яким він керувався. У цьому контексті в літературі вказано, що за своєю правовою природою рішення ЄСПЛ є судовими прецедентами і повинні бути враховані судом під час мотивування того або іншого процесуального рішення [1, с. 42]. Або, як зазначає О.М. Дроздов, у випадках, коли суди застосовують норми міжнародного права з урахуванням рішень ЄСПЛ, в яких тлумачаться ці норми, в мотивувальній частині рішення у кримінальній справі суди повинні зазначати, що застосовується відповідна норма міжнародного договору в інтерпретації, поданій у рішенні Суду в конкретній справі [5, с. 15]. Принаймні таким шляхом іде Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, у листі якого № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р., де розглянуто питання застосування запобіжних заходів, посилання на практику ЄСПЛ зроблено у наступний спосіб: «Слідчому судді, суду необхідно враховувати, що обмеження розгляду клопотання про обрання … запобіжного заходу ... є порушенням вимог п. 4 ст. 5 Конвенції (правова позиція ЄСПЛ у справі «Белевитський проти Росії», п.п. 111–112 рішення від 1 березня 2007 р.; п. 85 рішення ЄСПЛ у справі «Харченко проти України» від 10 лютого 2011 р.) [6]. Такий підхід варто підтримати. У цьому контексті фахівці відзначають, що останнім часом у країнах англосаксонської правової родини дедалі частіше спостерігаються випадки використання рішень Суду в практичній діяльності місцевих судів як прецедентної норми, причому суди у своїх рішеннях не пояснюють власну правову позицію, посилаючись на вже існуючий прецедент, створений рішенням Суду, як на апріорі загальноприйнятий юридичний факт [3, с. 125].

Щодо використання рішень ЄСПЛ, то О.М. Дроздов додатково звертає увагу на те, що ЄСПЛ з метою розвитку права використовує динамічну інтерпретацію, принципи і підходи Суду, закладені в рішенні, винесеному у справі проти однієї з країн, можуть застосовуватись за аналогією проти інших країн – учасниць Конвенції [5, с. 14–15]. В основі цього лежать загальні норми однаково обов'язкових рішень ЄСПЛ для всіх країн-учасниць Конвенції. Мабуть, тому В.Д. Юрчишин та В.В. Король вказують, що нині рішення Суду є принаймні доктринальним джерелом для більшості країн Ради Європи, а зважаючи на авторитетність рішень Суду, вони все частіше стають основою для прийняття рішень іншими судовими інстанціями, і навіть судами країн – не членів Ради Європи [2, с. 76]. Отже, можна констатувати наявність тенденції до визнання в країнах романо-германської системи права значення судових прецедентів у вигляді практики ЄСПЛ під час ухвалення судом рішень, причому не тільки у країнах Європи. У цьому вбачаємо дію положень ст.ст. 19, 32 Конвенції.

Попри таке просте вирішення цієї проблеми залишаються питання, які потребують більш докладного правового врегулювання та організаційного й методичного забезпечення. Наприклад, щодо обсягу поняття «практика Суду». Стосовно його визначення у літературі звернуто увагу на те, що йдеться про практику ЄСПЛ та Європейської комісії з прав людини (припинила існування 1998 р. – Прим. авт.), причому не лише про рішення щодо України, а також і щодо інших країн – учасниць Конвенції, адже у чинному законодавстві відсутні застереження на кшталт «у справах щодо України» [1, с. 42; 4, с. 7–8; 7, с. 6]. Ця позиція ґрунтується на положеннях ст.ст. 19, 32, 46 Конвенції та ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». У листі ВССУ № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. містяться посилання як на справи проти України, так і іншої держави. Такий підхід сприяє більш повному врахуванню у діяльності суду рішень ЄСПЛ.

Водночас є певна специфіка їх використання. Так, у літературі вказується, що для реалізації рішень ЄСПЛ в Україні необхідно, щоб рішення були перекладені українською мовою та офіційно опубліковані [1, с. 42]. Аналіз чинного законодавства також свідчить про те, що суддя повинен мати в наявності автентичний офіційний переклад текстів рішень Суду та ухвал Комісії

у надрукованому вигляді, а за їх відсутності – користуватись оригінальним текстом (ст.ст. 6, 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»). Оригінальний текст теж повинен бути взятий із відповідного джерела (наприклад, сайт ЄСПЛ), але і він потребує перекладу та посвідчення у встановленому для таких випадків порядку (зокрема, згідно з вимогами постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку здійснення офіційного перекладу багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову» № 353 від 17.03.2006 р.). Якщо врахувати те, що суди повинні використовувати практику ЄСПЛ не лише щодо України, а й стосовно інших держав, то зрозуміло, що відповідних перекладів (автентичних і офіційних) рішень ЄСПЛ щодо інших держав на цей час узагалі не існує.

Звернемо увагу на слушне зауваження Ю.Є. Зайцева, яким вказано, що у практиці Суду кількість справ, які містять нові його позиції, незначна, всі інші – так звані справи-клони, що базуються на попередніх рішеннях щодо інших держав [4, с. 5–8]. Отже, навіть наявні переклади справ проти України можуть не містити всіх належних посилань на правову позицію ЄСПЛ, а бути лише справою-клоном. До того ж слід врахувати ту кількість справ проти України, яка перебуває на розгляді у ЄСПЛ. Так, Я.М. Романюк зазначив, що на кінець 2015 р. на розгляді ЄСПЛ було 64 850 справ, із них 13 850 справ – заяви проти держави Україна наших громадян [8]. Вважаємо, що їх переклад – це занадто тривала та кропітка праця. З приводу організації перекладу практики ЄСПЛ свого часу С.П. Головатий зазначив, що переклад документів такої складності та обсягу викликає безліч труднощів – як щодо максимально адекватної передачі змістових нюансів (особливо в частині відтворення понятійних категорій, притаманних багатоманітності правових систем держав-членів Ради Європи), так і щодо формування та уніфікації термінологічно-мовного апарату [9, с. 18]. Але це питання все ж таки потребує свого вирішення.

До перешкод стосовно звернень українських судів до правових позицій ЄСПЛ також відносять низький рівень інформованості суддів та відсутність достатньої правової культури у використанні правових позицій Суду вищими судовими інстанціями України [3, с. 125]. Якщо з першим зауваженням слід погодитись, то щодо ролі вищих судових інстанцій України (лист ВССУ № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р., лист ВАСУ № 1601/11/10/14-14 від 18.11.2014 р.), Конституційного Суду України (рішення № 11-рп/99 від 29.12.1999 р., № 13-рп/2001 від 10.10.2001 р.) варто зазначити, що ситуація вже змінюється на краще, про що свідчить аналіз відповідних актів. Але це жодним чином не знімає з цієї ланки судової системи України відповідальність за здійснення обов'язку з узагальнення судової практики, зокрема щодо застосування судами України практики ЄСПЛ. Робота в цьому напрямку повинна тривати. Зокрема, у літературі вказується на необхідність розроблення та прийняття Пленумом Верховного Суду України відповідної постанови, яка була б присвячена проблематиці застосування та врахування рішень Суду у національному, зокрема й у кримінальному процесуальному праві [2, с. 76–77]. З цією пропозицією повністю погоджуємось.

Висновки. Підсумовуючи, слід відзначити наступне:

– сучасні зміни у правовій системі України, її рух у напрямку подальшої інтеграції до Європейського Союзу призвели до розширення кола джерел кримінального процесуального права за рахунок віднесення до них як окремого джерела практики Європейського суду з прав людини;

– враховуючи характер припису (імперативний), який міститься у ч. 5 ст. 9 КПК України та ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», судді зобов'язані застосовувати практику ЄСПЛ під час розгляду матеріалів кримінального провадження та ухвалення судових рішень (ухвал і вироків);

– використання практики ЄСПЛ здійснюється шляхом безпосереднього посилання суддею у мотивувальній частині судового рішення (ухвали і вироку) на відповідний пункт (пункти) конкретного рішення (рішень) ЄСПЛ, причому посилання можуть бути на справи не тільки проти України;

– питання застосування практики ЄСПЛ недостатньо повно реалізовано у вітчизняному законодавстві Україні, оскільки потребують видання керівні роз'яснення вищих судових інстанцій з приводу питань застосування Конвенції та практики ЄСПЛ як джерел кримінального процесуального законодавства у судовому розгляді;

– відсутність належного забезпечення суддів автентичними офіційними перекладами відповідних рішень ЄСПЛ, бази таких рішень, а також відпрацьованого механізму здійснення їх перекладу на вимогу судді не сприяє можливості повсякденного використання суддями у їхній практичній діяльності практики ЄСПЛ;

– позитивне вирішення питання правових підстав застосування у правозастосовній діяльності суддів практики ЄСПЛ, його організаційно-методичне забезпечення потребує вдосконален-

ня, провідна роль у цьому належить Міністерству юстиції України та ДСАУ.

Вирішення вказаних питань, безумовно, сприятиме більш широкому застосуванню суддями у своїй діяльності норм Конвенції та практики ЄСПЛ. До речі, останнім часом фахівці все ж відзначають той позитивний факт, що українські судді все частіше використовують практику ЄСПЛ [11]. Як вважається, належне, таке, що відповідає духу нового КПК України, застосування судом практики ЄСПЛ закладає основу впровадження положень Конвенції у вітчизняне кримінальне судочинство, що є умовою розвитку кримінального процесу України на ґрунті пріоритету визнання і забезпечення прав та свобод людини. В цьому контексті погодимось із думкою, що використання рішень ЄСПЛ у правозастосовній практиці країн-членів Конвенції сьогодні стає однією з необхідних передумов на шляху розбудови демократії та формування громадянського суспільства [3, с. 129]. Такий підхід в цілому відповідає змісту та спрямованості міжнародних стандартів кримінального судочинства, питання впровадження яких у національне право як основи кримінального провадження і досі є одним з актуальних завдань сучасної науки кримінального процесу.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процес : [підруч.] / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін. ; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. – Харків : Право, 2013. – 824 с.

2. Юрчишин В.Д. Практика Європейського суду з прав людини як джерело кримінального процесуального права України: окремі аспекти / В.Д. Юрчишин, В.В. Король // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 2. – С. 73–78.

3. Пархета А.А. Специфіка застосування рішень Європейського суду з прав людини у правовій системі України / А.А. Пархета // Вісник Вищої ради юстиції. – 2013. – № 1(13). – С. 117–133.

4. Зайцев Ю.Є. Про тонкощі використання в українській судовій практиці рішень Європейського суду з прав людини / Ю.Є. Зайцев // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 11. – С. 5–8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2010_11_3.

5. Дроздов О.М. Джерела кримінально-процесуального права України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / О.М. Дроздов. – Харків, 2004. – 22 с.

6. Про деякі питання порядку застосування запобіжних заходів під час досудового розслідування та судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : лист Вищого спеціалізованого суду № 511-550/0/4-13 від 04.04.2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0511740-13a.

7. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : [наук.-метод. посіб. для суддів] / Т.І. Фулей. – 2-ге вид., випр., допов. – К., 2015. – 208 с.

8. Романюк Я.М. Більшість звернень українців до ЄСПЛ визнаються неприйнятними / Я.М. Романюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.interfax.com.ua/news/general/323142.html.

9. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні / С. Головатий // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – № 1. – С. 11–18.

10. Смелянська Я. Завдяки застосуванню практики ЄСПЛ мій підзахисний вийшов на свободу (Катерина Серікова) / Я. Смелянська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://khpg.org/index.php?id=1464458678.